

Sociologický ústav Akademie věd České republiky

**SOUVISLOSTI PROMĚN PRACOVNÍHO TRHU A FOREM
SOUKROMÉHO, RODINNÉHO A PARTNERSKÉHO ŽIVOTA
V ČESKÉ SPOLEČNOSTI – TEORETICKÁ STUDIE**

Radka Dudová, Marta Vohlídalová

2005

Vypracováno v rámci grantu „Souvislosti proměn pracovního trhu a forem soukromého, rodinného a partnerského života v české společnosti“, č. grantu 1J034/05-DP2.

Úvod

Soudobé modernizované a individualizované společnosti se vesměs potýkají s otázkou sociální soudržnosti – v době, kdy je stále větší důraz kladen na individuuum a kdy tradiční formy sociálního života zakládající sociální kohezi mizí či prodělávají zásadní změny. Česká společnost se v průběhu posledních čtrnácti let stala dějištěm mnoha politických, ekonomických, sociálních a kulturních proměn, které s sebou přinesly a stále přinášejí zásadní změny forem společenského života. Jednou ze základních institucí garantujících sociální a kulturní soudržnost je rodina, která tradičně zajišťovala strukturaci soukromého života jednotlivců a byla základním kamenem sociálního řádu a společenské reprodukce. Právě tato instituce prodělává v posledních padesáti letech, v České republice i v ostatních modernizovaných společnostech, natolik zásadní transformaci, že se objevuje otázka, zda lze ještě o rodině v tradičním smyslu vůbec hovořit. Aktivita žen na pracovním trhu, ústup významu instituce manželství a rozšíření nesezdaných soužití, rostoucí počet rozvodů a potažmo neúplných rodin, odkládání rodičovství a zvyšující se podíl lidí žijících bez partnera jsou nejviditelnějšími důsledky těchto změn. Rodina se stala terčem mnoha odborných, ale i mnoha ideologických debat, proto také zahraniční badatelé namísto o sociologii rodiny raději hovoří o sociologii soukromého života [Kaufmann 1999: 78].

Způsoby, jakými si sociální aktéři organizují svůj soukromý, partnerský a rodinný život, nutně souvisí s vnějšími podmínkami a vlivy, a následně zpětně ovlivňují toto „vnější“ prostředí. Jednou oblastí, která má významné a zatím neprobádané intersekcce s problematikou soukromého života, je jednoznačně pracovní trh. Trh práce, který byl v ČR vybudován podle kapitalistických principů, představuje pro českou společnost nový faktor. Změny na trhu práce společně s dalšími politickými, ekonomickými a kulturními změnami ovlivňují strukturu a dynamiku soukromého života obyvatel ČR a podílejí se na vzniku nových forem partnerského a rodinného soužití, životních stylů a strategií a kulturních modelů. Nové jevy, které se na pracovním trhu citelně projevují, jako například globalizace, nové způsoby organizace pracovní doby, nezaměstnanost, nové formy zaměstnanosti či migrace, se nutně odrážejí v tom, jak si lidé organizují svůj soukromý život – partnerský a manželský život, narození a výchovu dětí, volný čas a životní styl. Tyto změny vedou k novému chápání vztahu mezi pracovním, veřejným a domácím, soukromým životem individuů, k jejich reorganizaci až k prolínání. Výsledkem je vznik nových forem společenské soudržnosti a destabilizace starých forem sociálního života a zároveň proměny v konstrukci identit sociálních aktérů.

1. Individualizovaná společnost

Teze, podle které je současná společnost stále více společností individuů, není novou teorií. V určité podobě se s ní setkáváme již u sociologických autorů 19. století, například u K. Marxe, G. Simmela či F. Tönniese. Největší vliv měla pravděpodobně formulace tohoto problému u E. Durkheima. V tradiční společnosti je podle něj osobnost pohlcována kolektivem, individuální rysy jsou nerozvinuté a vládne duševní a sociální homogenita individuů. Jednota mezi lidmi a společenská koheze je zaručena jejich vzájemnou podobností. S rozšiřující se dělbu práce dochází k omezení kolektivního vědomí a k rozvinutí individuálních vlastností osobností. V moderní společnosti má jedinec větší možnost rozvinout a uplatnit své individuální schopnosti. Společenská koheze je zajištěna prostřednictvím dělby práce a organizovanosti a interdependece, kterou vyžaduje [Šubrt 1996:59).

V polovině 20. století se problematikou individualizace společnosti zabývá německý sociolog Norbert Elias. V průběhu civilizačního procesu se podle něj stále větší množství lidí dostává do vzrůstající vzájemné závislosti a zároveň se každý jedinec stále více liší od ostatních. S růstem komplexity společnosti dochází k rozšiřování volného prostoru, který má každý jedinec k dispozici ke svým osobním volbám, a důraz je stále více přesouván od kolektivní identity k identitě individuální [Šubrt 1996:60).

Autoři, zabývající se problematikou individualizace společnosti, si vesměs kladou základní otázku: čím je v individualizované společnosti zajištěna sociální integrace a koheze? Hrozí nebezpečí, že lidská společnost přestane fungovat jako vnitřně provázaný celek a rozpadne se na nekonečný počet individuů, která se budou starat a zajímat jen sama o sebe? Jak mohou v tomto typu společnosti lidé žít společně jedni s druhými?

V pojetí německého sociologa Ulricha Becka je individualizace procesem, který provází dva protikladné aspekty. Na jedné straně je jevem nesporně pozitivním, protože znamená vyvázání jednotlivce z předem definovaných pravidel a povinností a vzestup jeho osobní svobody v rozhodování. Namísto předem dané normy nebo předem daných sociálních rolí je každá nová situace vyjednávaná mezi individui. Nic není dáno předem a „standardizovaná biografie“ se mění v tzv. „choice biografii“. Na druhé straně však skrze proces individualizace člověk ztrácí své pevné zakotvení a vnitřní stabilitu a jeho život se tak stává v mnoha směrech složitější. Cítí tíhu vlastní zodpovědnosti za sebe sama, z toho, že se neustále musí rozhodovat mezi mnoha řešeními a musí tak na sebe brát mnoho rizik. [Beck, Gersheim, 1995: 4-5)

Francouzský sociolog François de Singly stejně jako U. Beck ukazuje, že současná společnost je oproti společnostem minulým stále více individualizovaná. Člověk žije a je vnímán stále více jako individuum, vyvázané ze skupin a komunit, které je v minulosti pevně určovaly; je stále více autonomní a nezávislý na těchto skupinách [Singly 2000a, 2000b, 2003). Výsledkem je diskuse o krizi sociálních vazeb, o které se hovoří již od 19. století, přičemž sociologie jako věda vznikla právě v důsledku těchto tázání. Lidé v současnosti touží stále více po svobodě, odmítají být uzavřeni do jasně definovaných rolí, sociálních pozic a očekávání. Navíc v průběhu druhé poloviny 20. století se se individualizace začíná všech osob tvořící společnost, zatímco dříve byla rezervována pouze mužům, individualizovanými jedinci se nyní stávají i ženy a v posledním období tak začínají být vnímány i děti. Rozšiřování trhů, globalizace a mondializace přinášejí rozšíření západního typu individualizace do vzdálených oblastí.

François de Singly ale nesouhlasí s Beckovým termínem „riziková společnost“, označujícím negativní rysy tohoto vývoje. Riziko totiž není totéž co nejistota. Zatímco U. Beck klade na stejnou rovinu vnější rizika, jako například nukleární nebezpečí či ohrožení životního prostředí, a „rizika“ osobního života – nestabilitu a fragilizaci manželství a partnerství, podle Singlyho je vhodnější tuto druhou oblast označit termínem „nejistota“. Nestabilita v osobním životě na jedné straně znamená riziko, na straně druhé zároveň vypovídá o osobní svobodě individuů. Individualizaci je nutno hodnotit jako pozitivní i negativní zároveň. Na kolektivní úrovni je individualismus kritizován a zavrhován, jelikož znamená oslabení jednoty a integrity společnosti, na osobní úrovni je ale hodnocen pozitivně a málokdo si dnes dokáže představit prožít svůj osobní život bez možnosti svobodné volby. Návrat k tradičním strukturám společenského a soukromého života již dnes podle F. de Singlyho není možný, jelikož jedinci, kteří dnešní společnost tvoří, jsou naprosto odlišní od těch, ze kterých se skládala v minulosti. I když si přejeme, aby vazby, držící společnost pohromadě, byly pevné, svoboda je dnes vnímána jako vyšší hodnota než stabilita.

Singly odmítá na jedné straně jak liberalistickou představu individua vyvázaného ze všech vztahů, tak na druhé straně model jedince plně zakořeněného v komunitě, která cele určuje jeho život. Současný individualismus je podle něj „individualismem vztahovým“, lidé stále žijí ve vazbách s ostatními (na osobní rovině tyto vazby představuje hlavně láska a přátelství, na kolektivní rovině různé asociace). Tyto vazby jsou ale volitelné a zrušitelné, křehkosti a nejistotě se tedy nelze vyhnout. Individualizace neznamená, že by lidé toužili po samotě; chtějí mít ale větší počet různých vazeb a sociálních příslušností zároveň namísto jedné jediné, která by plně určovala jejich život. Mýlně bychom se pak mohli domnívat, že sociální vazby se zeslabují; ve skutečnosti se multiplikuji. Každá sama o sobě je sice slabší než pokud by byla vazbou jedinou, ale pohromadě udržují integritu společnosti i individua. Podmínkou je svoboda a rovnost všech individuů pohybovat se v různých sociálních světech. Místo pojmu vazba Singly navrhuje používat termín „náklonnost“, jelikož lépe vyjadřuje volitelnost a citovost tohoto typu sociálních vztahů [Singly 2003: 9-25].

1.1. Soukromý život v individualizované společnosti

V minulosti byla tradiční jednotkou, která zajišťovala integraci a reprodukci společnosti, rodina. Právě tato instituce ale v průběhu individualizace doznala natolik zásadních změn, že se již více než sto let hovoří o její krizi a rozpadu. Pokud rodina již nezajišťuje úlohu „základu společnosti“, nastupují jiné vztahy a instituce na její místo? Jakými způsoby organizují lidé svůj soukromý život, pokud ne v rámci rodiny?

Nejprve je třeba si uvědomit, že model rodiny, který v současné době mnozí laici i někteří odborníci oplakávají a diskutují o jeho krizi a který se v obecném diskurzu jeví jako „přirozený“, tedy nukleární rodina složená z obou biologických rodičů a jejich dětí, v níž muž je v první řadě „živitelem“ a žena pečuje o děti a domácnost, je ve skutečnosti model existující ne příliš dlouhou dobu a je charakteristický zejména pro 19. století. Emil Durkheim ukázal, že právě tento typ rodinného uspořádání je jedním z výsledků postupující individualizace. Nazývá jej „manželská rodina“, přičemž tento termín odpovídá dnešnímu označení „nukleární rodina“. Jejimi dvěma základními charakteristikami podle Durkheima jsou „privatizace“ neboli stažení do soukromí a akcentování vztahů uvnitř rodiny a její „socializace“, tedy zvyšující se míra státního intervenování do rodiny. Soudržnost rodiny je dána individuálními a osobními vztahy mezi jednotlivými členy rodiny, nikoli společným majetkem a ekonomickými vztahy závislosti, jak tomu bylo dříve. Durkheim si již koncem 19. století uvědomuje, že rozvoj urbanizace a komunikací zbavuje jedince omezení, tlaků a pravidel jeho nejbližšího prostředí, které se v souvislosti s tím zužuje jen na nejbližší členy

rodiny. Zároveň s tím roste rodinný individualismus: osobnost členů rodiny se vymaňuje z kruhu rodiny a rozvíjí a upevňuje se jejich vzájemná odlišnost a individuální zájmy. Durkheim sice nemá nostalgicky konzervativní přístup k sociální realitě jako někteří jeho vrstevníci, tyto změny ale nehodnotí jen jednoznačně pozitivně. Vymanění se z přísných pravidel rodinné instituce podle něj vede ke vzniku anomie; nedostatek zakotvení v sociálních normách může vést k chaosu až k sebevraždě [Durkheim 1975: 35-49].

Podle současných sociologů ale i přesto, že se rodina s postupem individualizace společnosti stává stále křehčí a nestabilnější institucí, individualismus ještě nutně neznamená osamocení, narcisismus a destabilizaci společnosti. Naopak, člověk k tomu, aby mohl být sám sebou, nadále potřebuje přítomnost a pohled blízkých osob. Naši blízcí (nejčastěji manžel či manželka, partner či partnerka) hrají zásadní roli při vytváření naší osobní identity a intimní vztahy nabývají stále více na důležitosti [Singly 2000a; Beck, Beck-Gernsheim 1995].

Peter Berger společně s Hansem Kelnerem ve své stati o manželství [1964] ukazuje, že každý jedinec vyžaduje konstantní potvrzování, v to počítaje i potvrzování své identity a svého místa ve světě, prostřednictvím několika významných druhých. Nejdůležitější úlohu v tomto ověřování světa hrají naši nejbližší, nejčastěji partner, jelikož ten nás vnímá neustále, v celé šíři našeho života, protože mu zpravidla vyprávíme o většině věcí, které děláme. Tím, že nám rozumí, že sdílí stejné vidění skutečnosti jako my (i když s námi nemusí vždy souhlasit), tím neustále potvrzuje, že naše vidění reality je správné, že věci se skutečně dějí tak, jak si myslíme, že se dějí. Partnerský vztah tak tvoří pro jednotlivce určitý řád, v němž jeho život nabývá smyslu.

Podle F. de Singlyho každé individuum potřebuje blízké citové vztahy, které mu umožňují objevovat a vytvářet sama sebe. Proto má dnes rodina větší význam než kdykoli jindy – vytváří podmínky, v nich Já může objevovat své vnitřní zdroje a zachovávat svou jednotu a stabilitu. Individuum potřebuje k tomu, aby mělo pocit smyslu pozitivní existence, nějakého blízkého druhého, stabilního a exkluzivního; potřebuje pohled druhého, který mu dává „kontinuální pocit že existuje“. Každý člověk má více identit, které vycházejí z různých rolí a z různých prostředí, v nichž se pohybuje. Díky vztahu s jedním či několika blízkými se tyto elementy skládají a vytvářejí celek.

Rodina v současné době naplňuje jiné funkce než v minulosti. Zatímco dnes je v první řadě místem konstrukce a ověřování osobní identity na základě blízkých citových vztahů mezi jednotlivými členy, ve své tradiční fázi trvající až do 19. století byla její hlavní funkcí transmise ekonomických statků a zájmy rodiny byly tak nadřazeny zájmům jejích jednotlivých členů. Tradiční rodina v preindustriální společnosti byla především ekonomickou jednotkou (jednotkou založenou na sdílení práce) a spíše než spojením dvou jedinců byla spojením dvou rodin. Existovala pevná pravidla, modely chování a účinné mechanismy zajišťující ekonomické přežití páru. Tato společnost sice striktně omezovala možnost volby jedince, zato ale nabízela ochranu, oporu, identitu a důvěru [Beck, Beck-Gernsheim 1995: 46].

K zásadním změnám došlo v první polovině 20. století, kdy vzniká požadavek lásky mezi manželi. Rodina nabývá formu nukleární rodiny, v níž je manželství založené na vzájemné lásce a kde panuje silná dělba rolí a práce mezi mužem a ženou. Šťastná rodina jako celek garantuje štěstí každého ze svých členů. Výsledkem této fáze je mimojiné babyboom, ke kterému v západních zemích došlo v 50. letech – lidé vstupují do manželství mladí a mají děti z lásky. Od 60. let 20. století je logika lásky v rodině ještě více posílena. Manželé by spolu měli zůstat, jen pokud se milují. Hlavní povinností rodičů je věnovat dětem lásku a pozornost. Pozice muže a ženy se zrovnoprávňují se vstupem žen do zaměstnání. Cílem již není rodina jako taková, ale jednotlivá individua, která ji tvoří, což vede k mnohým legislativním a

praktickým změnám, například právní usnadnění a množství rozvodů či zrušení institutu „otcovské autority“. „Rodina se stává soukromým prostorem, jenž má sloužit jednotlivcům.“ [Singly 2001a: 8] Cílem tohoto typu rodiny je umožnit individualizaci všem svým členům, a proto je tolik nestabilní. Současná rodina již není ekonomickou jednotkou, ale je založena na sdílení emocí. Je svazkem mezi dvěma svobodnými individui, kteří se dohadují na konkrétní podobě rodiny a vztahu. Chybí předem daný vzor či model určující, co je to rodina, mateřství, otcovství, jaké role má kdo zastávat. A právě fakt, že manželství záleží pouze na emocích a na dohodě mezi partnery, ho činí tolik zranitelným, nestabilním a zrušitelným [Beck, Beck-Gernsheim 1995: 50-64]. K hlavním důsledkům těchto změn patří snížení porodnosti (odkládání porodů do pozdějšího věku a omezení jejich četnosti), vznik či rozšíření alternativních forem rodinného života (nesezdaná soužití, singles a dobrovolná bezdětnost, děti narozené mimo manželství, rozvody a znovusložené rodiny).

Přestože se nestabilita manželského života stává terčem mnoha i dobře míněných kritik, je pravděpodobně nezbytnou daní za svobodu, které by dnes byl málokdo ochoten se osobně zříct. Partnerský pár dnes znamená dvě osoby, které jsou spolu, jelikož se tak samy rozhodly a že jim to poskytuje uspokojení. Podle F. de Singlyho představuje láska v současných společnostech hlavní vzor sociální vazby. Musí být založená na svobodné volbě partnera, a právě touto svobodou je dána křehkost této vazby. Stejně tak ve veřejném životě je nestabilita demokratických politických uspořádání dána právě svobodou volby politických reprezentantů [Singly 2003: 15-17].

Nejdále při popisování této svobody, na které jsou založené současné intimní vztahy, zašel Anthony Giddens [1992] ve svém konceptu „čistého vztahu“. Čistý vztah je partnerský vztah založený na svobodě jednotlivce, je to prostor pro vytváření a rozvoj sama sebe, pro autonomii a reflexivitu. Je to vztah bez závislosti a bez závazku, za nímž nestojí žádná instituce, který trvá, jen pokud si to oba jednotlivci přejí a jen dokud jim vztah více přináší, než o kolik je připravuje. Oba partneři v každém momentě nevědomě provádějí bilanci vztahu, a jakmile je přestane uspokojovat, je ukončen. Prvním krokem ke vzniku tohoto typu vztahu bylo objevení se romantické lásky. Romantická láska má podle Giddense charakter „hledání“ – hledání potvrzení své osobní identity zkrze objevování druhého, sebetázání se a sebezkoumání [Giddens 1992: 45]. Vztahy založené na romantické lásce ale předpokládají, alespoň v ideální rovině, trvání „dokud nás smrt nerozdělí“. Dnes si ale i dívky a ženy, hledající romantickou lásku, uvědomují, že romance pravděpodobně nemůže trvat věčně. Spíše než o manželství dnes lidé hovoří o „vztazích“, spíše než o nalezení „té pravé osoby“, se jedná o hledání toho pravého vztahu. V této souvislosti Giddens zavádí pojem „pure relationship“ – vztah, do kterého individuum vstupuje jen pro samotné vnitřní kvality tohoto vztahu, a setrvává v něm proto, že dochází k uspokojení z toho, co mu vztah s druhou osobou dává, a zůstává jen tak dlouho, dokud je toto uspokojení dostatečné [Giddens 1992: 58]. V „čistém vztahu“ panuje „konfluentní láska“: aktivní cit znamenající otevření se tomu druhému, aniž bychom se s ním identifikovali tak jako v „romantické lásce“. Nedílnou součástí konfluentní lásky je erotické a sexuální vzájemné uspokojení, které se stává klíčovým elementem vztahu a na něm závisí, zda vztah bude pokračovat či nikoli. „Plastická“ sexualita, tj. sexualita, která již není spojena s reprodukcí, je oblastí, v níž dochází k intenzivnímu poznávání a objevování sama sebe v intimitě s druhým člověkem. Konfluentní láska navíc není nutně monogamní ve smyslu sexuální exkluzivity. Čistý vztah trvá jednoduše tak dlouho, dokud oba partneři dosahují v tomto vztahu uspokojení, a věrnost je jeho součástí jen potud, pokud to oba partneři vyžadují a pokládají za důležité [Giddens 1992: 63]. Podle Giddense moderní individuum nemůže být ve vytváření své identity a v hledání ontologické jistoty závislé na jiném individuu. Druhý mu jen pomáhá realizovat reflexivní projekt sebe sama

(reflexive project of the self), tím, že s ním udržuje neustálý internalizovaný dialog, který vytváří koherenci vlastního biografického příběhu.

F. de Singly ale zpochybňuje toto nazírání současných partnerských vztahů jako absolutně osvobozených od vnějších závazků. Intimní vztah, jakkoli se stává dějištěm střetu dvou svobodných vůlí a dvou individuálních zájmů, stále plní pro své aktéry funkci poskytování ontologické jistoty a bezpečí, založené na důvěře mezi partnery. Tato důvěra se podobá důvěře dítěte k matce: v určitém okamžiku dítě pochopí, že přestože tu matka momentálně není, neznamená to, že zmizela navždy, ale že se vrátí. V dnešní podobě partnerského vztahu je tato důvěra narušena: jak věřit, že se partner vrátí, když se od samého počátku vztahu jaksi připouští až předpokládá jeho konec a když vztah není podložen žádnými externími kritérii, jako je povinnost, příbuzenství či tradice? Singly nabízí jiný model, který nazývá „život ve dvou v napětí“. Ačkoli rozchod je v každém okamžiku možný, individua se snaží přesto o konstrukci takového vztahu, ve kterém je možné zachovat určitý stupeň důvěry a jistoty. Nutnou podmínkou je to, aby byl partner jedinečný a upřednostňovaný před ostatními. Ve většině vztahů je prostředkem, jak dát tuto privilegovanost najevo, sexuální věrnost. Sex je vnímaný jako hlavní kompozanta lásky a sexuální a citová exkluzivita je garancí stability vztahu. „Otevřené“ vztahy oproti tomu vyžadují mnohem větší stupeň explicitního vzájemného ujišťování se o smysluplnosti a jedinečnosti daného vztahu. Každý vztah, chce-li být úspěšný, by měl obsahovat jistotu, že s tím druhým můžu počítat, ať se stane cokoli. To si ale protirečí s koncepcí čistého vztahu a se zachováním absolutní individuální svobody. Ve skutečnosti se podle Singlyho „každý musí naučit kombinovat tu správnou dávku nezávislosti (která může znamenat i otevřenost vztahu) a uznání ostatních potřeb, zejména stability a bezpečnosti“ [Singly 2001b: 298]. K zajištění této relativní bezpečnosti muži a ženy využívají tři prostředky. Tím prvním je veřejné uznání vztahu – ať už formou sňatku nebo vzájemného představení rodičům a přátelům. Takto se vztah stává součástí statusu individua. Tím druhým je vzájemná konverzace, během níž dochází k vytváření a validizování společného světa a definice reality. Třetím prostředkem je vytvoření společných zvyků. Postupná rutinizace společného života skýtá jistotu, že vše je na svém místě, a osvobozuje od neustálého kladení si otázek o smyslu. Tyto tři prostředky se staví proti současným centrifugálním silám individualizace a pomáhají řešit paradox mezi třemi požadavky pozdně moderního života: požadavku autenticity a svobody individua v páru, požadavku bezpečí před existenciální úzkostí a požadavku objevování sama sebe prostřednictvím pohledu někoho blízkého. [Singly 2001: 298-300]

Výše popsané tendence ukazují že, lásce a blízkým citovým vztahům je v současné době přikládána stále větší důležitost, zároveň jsou ale stále náročnější a nestabilnější. S postupující individualizací, s tím, jak jsou muži a ženy vyvázáni ze svých tradičních vazeb, víry a sociálních vztahů, jsou lidé stále více hnáni k tomu, aby hledali uspokojení v podobě těsných partnerských vztahů jako v protiváze každodenních neosobních a formalizovaných vztahů. „Potřeba sdílet vnitřní pocity není vrozena, nýbrž roste s tím, jak se stáváme individualizovanějšími.“ [Beck, Beck-Gernsheim 1995:24] Stále více se upínáme k těm co milujeme a skrze ně dáváme našemu životu smysl a utváříme si svou vlastní identitu. Zároveň však proces individualizace vede ke stále častějšímu selhávání těchto vztahů. K častému selhávání vztahů přispívají právě i standardy společného života, které jsou dnes mnohem vyšší, než byly kdy dříve. Lidé hledají v partnerských vztazích štěstí a naplnění a v případě zklamání vztah opouštějí [ibid: 93].

Změny v charakteru osobního života a stabilitě partnerských a rodinných vztahů nejsou ale dány pouze zevnitř, ale jsou v první řadě důsledkem změn vnějších podmínek prostředí, ve kterém existují. Podle U. Becka E. Beck-Gersheim je dosažení úplné svobody a

individualizace v naší současné společnosti nerealistické. Upozorňují na to, že ačkoliv jsou individua vyvázána z tradiční rodiny, na místo starých pravidel nastupuje imperativ trhu práce. Jedinec si tedy může budovat svou vlastní biografii, ale jen okolo a v závislosti na trhu práce. Tak jako v každém jiném systému, tak i v tomto případě jde o kombinaci svobody volby a nezbytné internalizace daných norem, v tomto případě požadavků trhu práce [Beck, Beck-Gernsheim 1995: 6]. Požadavky trhu práce však zásadním způsobem kolidují se zájmy rodiny, což má své nesporné dopady na nejtímnější soukromí lidí – na rodinu a vztahy mezi partnery. Ideálním zaměstnancem pro pracovní trh je totiž absolutně mobilní a flexibilní jedinec, soutěživý a ambiciózní, ignorující veškeré své závazky v soukromé sféře. Podle Becka a Beck-Gernsheim přichází tzv. „nová éra“, kterou charakterizuje rozpad tradiční nukleární rodiny založené na genderových nerovnostech a kolize zájmů mezi láskou, rodinou a potřebou osobní svobody. Je na místě se však ptát, co je pravou příčinou rozpadu rodin a problémů v partnerském soužití? Proč se v poslední době v západním světě objevují tak vysoké míry rozvodovosti, zvyšuje se počet neformálních manželství a stále větší část lidí lidé žije sama (a to jako klasičtí „singles“ nebo jako osamělí rodiče –zpravidla matky s dětmi)? Jako příčinu nelze v žádném případě považovat osobního selhání jedinců, jejich egoismus či obavu za závazků. Problém tkví v inkongruitě systému naší (podle autorů stále ještě) industriální společnosti.

1.2. Individualizace a genderová (ne)rovnost

Zatímco tradiční rodina neumožňovala autonomii nikoho ze svých členů, moderní rodina 1 otevřela autonomní prostor exkluzivně pro muže. Až do 60. let se tak individualizace společnosti týkala v zásadě pouze mužské části populace. Vazba citové závislosti v rodině znamenala pro ženy i závislost sociální a ekonomickou a ženy byly nuceny realizovat se pouze prostřednictvím svého manžela a svých dětí. Situace se ale stala komplikovanou tím, že v současnosti se individualizační proces týká nejen mužské, ale i ženské části populace: ženy od 60. let 20. století také usilují o možnost realizovat se přímo a budovat si svou vlastní autonomii. To je jim umožněno zejména účastí na pracovním trhu. Požadavky pracovního trhu a požadavky partnerského života jsou ale protichůdné: pracovní trh vyžaduje ničím nevázané individuuum, které organizuje svou životní biografii podle požadavků zaměstnavatele a ne podle svých soukromých závazků [Beck, Beck-Gernsheim 1995: 6]. Zatímco tradiční rodinný model předpokládá soužití dvou jedinců, z nichž jeden (zpravidla muž) podřizuje svůj život pracovnímu trhu a ten druhý (zpravidla žena) požadavkům rodiny a domácnosti, v současné době usilují obě pohlaví o uplatnění na pracovním trhu. Od žen se ale dále částečně vyžaduje, že svou profesionální dráhu podřídí rodinným a partnerským zájmům, jelikož jakmile oba partneři kladou své vlastní profesní zájmy na první místo, uspokojivý partnerský a rodinný život je za stávajících podmínek pracovního trhu jen obtížně možný. Nerovnost mužů a žen je podle Becka a Beck-Gernsheim vtělena přímo ve fungování industriální společnosti. Podmínkou námezdní práce, na níž je industriální společnost založena, je existence rodiny, kde mají jednotlivá pohlaví rozděleny role, potažmo práci. Námezdní pracovník totiž nutně předpokládá existenci někoho, kdo pečuje o jeho domácnost a o děti. Muž tak pracuje ve „veřejném“ sektoru za peníze a žena v „soukromém“ sektoru (v domácnosti) zadarmo. Tato pozice žen pak jednoznačně implikuje jejich podřízené postavení [Beck, Beck-Gernsheim 1995: 23]

V dnešní době tak dochází k míšení dvou modelů: na jedné straně žijeme ve světě industriálním, který předpokládá, že jeden z partnerů je ekonomicky závislý a pracuje bezplatně v domácnosti, na druhé straně však trh práce pobízí všechny k tomu, aby byli soutěživí a individualističtí. Požadavky trhu práce a rodiny se tak nevyhnutelně střetávají.

Problémy z toho plynoucí pak nemohou být vyřešeny, dokud bude společnost rozdělena na dva protichůdné modely životních vzorců a očekávání na trhu práce [Beck, Beck-Gernsheim 1995:27]. Podle Becka a Beck-Gernsheim se na klasickém „industriálním“ rozdělení genderových rolí muž-živitel, žena-pečovatelka a hospodyně za posledních 20 let téměř nic nezměnilo. Muži sice navenek uznávají rovnoprávnost žen, ovšem zůstávají přesvědčeni, že rovnost pohlaví je slučitelná s dosavadním modelem rozdělení práce [Beck, Beck-Gernsheim 1995:20]. Nechtějí akceptovat, že pro ně bude zrovnoprávnění žen znamenat případnou rezignaci na pracovní kariéru, více soutěživosti a rozhodně více práce v domácnosti. Ženám tato situace ale stále častěji nevyhovuje, přičemž muži většinou nejsou v praxi schopni změnit své rodinné a partnerské chování, a to vede k destabilizaci partnerského vztahu. Partnerské problémy jsou pak vnímány jako soukromé selhání, ale ve skutečnosti jsou výsledkem strukturální inkongruity. Je však nutné dodat, že ani muži nejsou ti, kdo na tomto systému jednoznačně vydělávají. Muži se zpravidla musí plně podrobit požadavkům zaměstnavatele, protože jejich prioritou je uživit rodinu. „*Mužská kultura je tak zároveň utlačovaná i utlačující.*“ [Beck, Beck-Gernsheim 1995: 152]

Od každého individua se dnes očekává, že bude rozvíjet svou osobnost a budovat si svůj vlastní život - byť pod diktátem trhu práce. V prostředí protichůdných pravidel nastolených společnostmi se tak soužití mezi partnery stává často problémem. V důsledku způsobu organizace zaměstnání a podmínek na trhu práce jsou muži a ženy odděleny do dvou různých světů a zastávají odlišné zájmy a pohledy na věc. Čím více individualizovaní a svobodní jsou oba partneři, tím vyšší je riziko, že nedospějí k dohodě a že se jejich vztah rozpadne. Případné partnerské krize mají tedy svůj původ ve stále rostoucí individualizaci, která naráží na bariéry společenského systému (neboli v inkongruitě industriální společnosti, která na jedné straně vybízí všechny k seberealizaci, zároveň však předpokládá, že jeden z partnerů je závislý a pečující o domácnost). To znamená, že tyto krize nelze řešit pouze zevnitř, jako osobní záležitost každého páru, ale je potřeba určitá pomoc zvenku např. v podobě veřejné podpory flexibilní pracovní doby, odpovídajícího pojištění či denní péče o děti [Beck, Beck-Gernsheim 1995: 52].

1.3. Postavení a role dítěte v individualizované společnosti

Vztah k dítěti prošel v posledních několika stoletích zásadním vývojem, a spolu s ním se vyvíjela i moderní rodina. Podle francouzského historika Philippa Arièse [1973] jsou city k dětem a k rodině veskrze moderní, dětství bylo objeveno teprve nedávno, zatímco v minulosti bylo toto období života téměř ignorováno. Rodina sice existovala jako skutečnost, ale nebyla chápána jako morální či sentimentální hodnota. Teprve postupně začínala být dětem věnována zvláštní pozornost a vznikl cit pro rodinu, zaměřený na děti a jejich výchovu. Aries ukázal, že na západě docházelo postupně k soustředování pozornosti na dítě, rodina spatřovala v dětech stále větší hodnotu a zaměřovala na ně své zdroje, říká výslovně, že dítě se v rodině stalo „králem“. Tento vývoj se stupňoval až do 70. let 20. století, kdy vzniklo hnutí za emancipaci žen a došlo k posílení ideologie lásky v partnerském vztahu. Od té doby není již centrální pouze blaho dítěte a blaho rodiny jako celku, ale individuální blaho každého aktéra v rodině, tedy i žen – matek, které se do této doby obětovaly pro ostatní členy rodiny. Podle konzervativních názorů tento vývoj ohrožuje zájem dětí, jelikož děti jsou odsunuty na druhou kolej (například v případě rozvodu či ženské pracovní aktivity). Francouzský sociolog François de Singly ale poukazuje na to, že tato teze nebyla velkými kvantitativními šetřeními prokázána – tam, kde se rodina nejvíce rozpadá, konkrétně ve Skandinávii, nejsou děti nejnešťastnější [Singly 2000c: 79]. Podle jeho mínění mohou být individuální zájmy v rodině sladěny tak, aby si neprotiřečily a aby se vzájemně neomezovaly. Výchova dětí v současné

rodině si totiž klade dva cíle: prvním cílem je úspěch ve škole a potažmo v životě, v zaměstnání; druhým cílem je osobní rozvoj dítěte, seberealizace; konstrukce identity dítěte tak, aby z něj vyrostlo autonomní, nezávislé a autentické individuum, které bude v harmonii se sebou samým a se světem a dokáže využívat své skryté zdroje. Druhý cíl souvisí právě s růstem individualizace ve společnosti a s novými hodnotami, které tato individualizace přináší. Výchova má směřovat k rozvoji osobnosti dítěte, jeho naplnění a vnitřní pohodě, konstrukci jeho osobní identity v souladu s jeho vnitřním Já a s jeho skrytými zdroji. Tento druhý cíl ale vyžaduje jiné rodiče, než jsme byli zvyklí: vyžaduje spokojené a vyrovnané jednotlivce, ne představitele daných rolí či statusů. Zaměstnanost žen a rozvod v principu nebrání pohodě dětí, ale tím, že umožňují svobodu, nezávislost a seberealizaci žen, umožňují jejich matkám skutečně naslouchat svým dětem a být jim příkladem při vytváření jejich identity.

Ulrich Beck a Elisabeth Beck-Gernsheim poukazují na to, že ačkoliv se v současnosti v západních zemích rodí stále méně dětí (proces úpadku porodnosti byl nastartován už v 60. letech), dítě nebylo nikdy důležitější, než právě v dnes. Skrze dítě totiž dochází k uspokojování především emocionálních potřeb jejich rodičů. Motivace k tomu mít dítě je spojována s touhou po zakořenění, dodání smysluplnosti životu, po pocitech štěstí a vytvoření pevného citového pouta. [Beck, Beck-Gernsheim 1995: 105] V situaci, kdy je láska mezi mužem a ženou tolik křehká a nestabilní, se stává právě dítě objektem dlouhodobé a hluboké lásky rodičů. Dítě je totiž od narození vztaženo k rodiči a jeho vztah k němu není jen výsledek nějaké zrušitelné dohody. Tento vztah je tak logicky mnohem pevnější, než všechny ostatní vztahy [Beck, Beck-Gernsheim 1995: 72].

„Čím méně dětí, tím vyšší zodpovědnost, tím vyšší práva má dítě, tím spíše pár zvažuje zda si dítě pořídí“ [tamtéž: 108]. Rodičovství se stává stále zodpovědnějším úkolem. Rodiče jsou povinni milovat své dítě a udělat maximum pro jeho rozvoj. V prostředí naší industriální společnosti je to pak zpravidla žena, která se musí pro dítě obětovat. Časem se však objeví dilema - čím více času věnuje dítěti, tím méně času má na partnera. Partnerský vztah se tak dostává na vedlejší kolej a dítě spíše, než aby partnery spojovalo, je rozděluje. Párem dnešních dnů se tak stává spíše právě matka a dítě [tamtéž: 73].

2. Individualizace a pracovní sféra

Současný pracovní trh stále preferuje „mužský“ model pracovní dráhy: práci bez přerušení od ukončení studia po důchod, nerušenou soukromými (partnerskými a rodinnými) záležitostmi, dlouhá pracovní doba podmíněná přítomností na pracovišti (prezenteismus), schopnost časové a prostorové flexibility a mobility podle potřeb zaměstnavatele atd. Vedle toho se objevují nové otázky a problémy: vzrůstající nejistota práce, která ohrožuje zejména tradiční model muže – živitele rodiny, nové formy zkrácené pracovní doby, založené na zkrácených úvazcích a různých formách smluv, anebo flexibilita práce ve smyslu práce v domácnosti, která prolamuje hranice mezi veřejným a soukromým. Dochází ke stále většímu prolínání mezi profesí a domácností: „firma, kancelář či továrna stále více zasahují do našich soukromých životů“ [Beck, Beck-Gernsheim 1995: 40]. Tyto změny mohou na jedné straně přinést lepší možnosti skloubení a přiblížení sféry práce a rodiny, potřeby práce a rodiny mohou být lépe vyváženy a integrovány [Powell 1999]. Na druhé straně mohou naopak vést ke stálému zvyšování nejistoty a prodlužování času stráveného na pracovišti. Pro mnoho lidí nabízí pracovní prostředí stále více příležitostí pro budování osobní identity, je zdrojem seberealizace a přátelských vztahů, zatímco soukromý život je nejistý a nestabilní, zejména proto, že chybí čas pro řešení každodenních starostí a problémů. Vzhledem k tomu, že zmizely tradiční struktury, které dávaly jasná a předepsaná řešení otázek všedního života, nalézáme se dnes v otevřeném světě voleb. V soukromém životě musíme činit obrovské množství rozhodnutí, která nejsou ničím determinována, a to zvyšuje nejistotu a nestabilitu. Trh práce nabývá na stále větší společenské důležitosti a stává se klíčovým prostředkem k utváření vlastní identity. Svět práce pak zásadním způsobem formuje a ovlivňuje utváření našich životních stylů a strategií.

Americký sociolog S. M. Whitehead poukazuje na to, že rozdělení na soukromé a veřejné, které je v sociologii zabývající se genderovými vztahy a problematikou vztahů pracovního trhu a soukromého života či harmonizace práce a rodiny s oblibou používáno, je stále častěji kritizováno a zpochybňováno. Zejména postmoderní a poststrukturalistické perspektivy si dávají za cíl dekonstruovat dualismus veřejného a soukromého – nelze je chápat jako dvě oddělené oblasti, protože to zahluje jejich vzájemné provázanosti a závislosti jedné na druhé. Soukromá sféra je silně ovlivňována sférou veřejnou - a veřejné „mužské“ oblasti mají často velmi soukromý charakter. Veřejná a soukromá sféra se tudíž vzájemně pronikají, ovšem většina organizací, tvořících veřejnou sféru, usiluje o jejich co největší oddělení, a mnoha pracovníkům to tak vyhovuje. K prolínání obou sfér dochází také v souvislosti s rozšířením nových technologií, internetu a emailu. Placená práce není jen zdroj materiálního či sociálního pohodlí či příležitost k vykonávání moci;. Je to primárně nástroj pro nekončící a nejistý projekt hledání smyslu sebe sama; subjekt se stává individuem částečně zkrze své zaměstnání. Zaměstnání subjektu poskytuje okamžitou sociální nálepku, která je snadno čitelná pro ostatní, zároveň dává jasnou náplň času, která zajišťuje kontinuitu a zbavuje existenciální úzkosti [Whitehead 2002: 113-145].

Podle americké socioložky A. R. Hochschild [1997] se sféry domácí a pracovní se v posledních 30 letech značně proměnily. Práce se stává stále důležitějším aspektem života, okolo něhož se točí vše ostatní a který ovlivňuje zásadním způsobem soukromý život. Zaměstnavatelé si ve snaze zůstat konkurenceschopní uzurpují stále více a více času svých pracovníků a lidé se tak dostávají do tzv. „time-bind“ (časově bezvýhodné situace) Jelikož tráví stále víc času v práci, na rodinu a soukromý život jim zbývá daleko méně času, než by si přáli. Ti, kdo pak nejvíce doplácí na zvyšování produktivity firem, jsou ti nejbezbrannější - děti, nemocí a staří lidé [Hochschild 1997: xxv].

Hochschild se domnívá, že v některých případech dochází dokonce k jakémusi prohození sfér práce a domova – zatímco práce je místem, kde člověk tráví značné množství času a zbývá v ní místo i na nejrůznější sociální aktivity a odpočinek, do sféry domova, spojené s nedostatkem času, proniká kult efektivní práce, původně vlastní právě oblasti práce. Lidé se snaží maximálně efektivně vyřešit všechny nepříjemné pracovní úkoly v domácnosti, aby se pak mohli radovat alespoň z malé chvilky „kvalitního času“, který stráví skutečně podle svých představ se svými blízkými. Také jednoznačné pojetí domova jako útočiště před „formálním“ a „nepřátelským“ světem práce už zdaleka neplatí. Stejně tak totiž existují lidé, kteří před sférou domácí utíkají právě do práce, kde nacházejí možnost seberealizace, sociálního ohodnocení a budování vlastní pozitivní identity.

S názory A. Hochschild se ve svém hodnocení proměn trhu práce shoduje i britská autorka Harriet Bradley [1999]. Trh práce podle ní získává na stále větší důležitosti a stává se klíčovým prostředkem seberealizace individuí. Na druhé straně jsou však pracovní vztahy stále nejistější, ohrožené dlouhodobou nezaměstnaností a poznamenané rostoucí soutěživostí a nároky na pracovníky. Tyto všechny aspekty pak zásadním způsobem působí na soukromý život lidí a na přehodnocování strategií adaptace na vzniklou situaci.

2.1. Transformace pracovního trhu a nerovnosti

Je zřejmé, že změny pracovního trhu se dotýkají různých segmentů společnosti různým způsobem. Jiný dopad mají tyto změny na muže než na ženy, na mladší než na starší jedince anebo na příslušníky různých společenských vrstev. Pracovní flexibilita může pro některé skupiny znamenat možnost kreativity a pro jiné zvýšení nejistoty. Prolínání práce a domova může přinést jak možnosti lepšího skloubení pracovního a soukromého života, tak radikální zvýšení času stráveného prací. Zkrácená pracovní doba může být využita pro realizaci individuí v mimopracovních oblastech anebo může vést k vytvoření enkláv nedostatečně ohodnocené a neperspektivní pracovní síly. Lze očekávat, že tyto různé dopady povedou k další pluralizaci životních stylů a kulturních a hodnotových vzorců i v české společnosti.

Vztah mezi sférami práce a rodiny je stále více problematický a v souvislosti s rostoucími nároky firem na pracovní nasazení svých zaměstnanců se tento vztah stává vysoce konfliktním. Jako nejobtížnější se jeví nutnost kombinovat pracovní a rodinné závazky, která se dotýká v největší míře žen, které byly tradičně za sféru rodiny odpovědné. Ani muži dnes ale nejsou konfliktu mezi oběma oblastmi, pracovní a rodinnou, ušetřeni. Podle voluntaristické teorie preferencí britské ekonomky Catherine Hakim jsou tyto dva světy naprosto kontradiktorní a neslučitelné a záleží tedy na vlastních preferencích, kterou sféru si člověk označí jako důležitější a kterou jako vedlejší. Oproti tomu podle jiných autorů (např. R. Crompton, A. R. Hochschild, U. Becka a H. Bradley) jsou tyto sféry sice konfliktní, ale slučitelné - ovšem za předpokladu jistých opatření a kompromisů, jako je dostatečná nabídka „family-friendly policies“ v zaměstnání a větší zapojení mužů do péče o děti a domácnost.

H. Bradley ukazuje, že i když ženy v současné době získaly přístup k ekonomickým zdrojům a jejich mocenský vliv zdaleka není nezanedbatelný, přesto stále existuje segregace a genderová exkluze na pracovištích. Prvním důvodem je, že tyto překážky ženám staví muži tím, že zakládají pravidla a normy na pracovištích (žena, která by chtěla vystoupat v pracovní hierarchii, by se musela chovat jako muž a přijmout mužské hodnoty). Druhým důvodem je přetrvávající zodpovědnost žen za domácí práce a péči o děti.

V současné době koexistují dva typy teorií, které se snaží vysvětlit odlišnou strukturu mužské a ženské zaměstnanosti. Sociologické teorie většinou akcentují přetrvávající strukturální bariéry ženské zaměstnanosti, zatímco neoklasičtí ekonomové zdůrazňují význam individuální

svobodné volby. Podle Catherine Hakim se díky mnoha sociálním změnám, které proběhly v 2. pol. 20. století, vytváří zcela nový scénář možností a příležitostí pro ženy. Ženy jsou heterogenní ve svých preferencích a prioritách, v přístupu i v řešení konfliktu mezi prací a rodinou. Zatímco některé jsou trvale zaměřené na domov a rodina jsou jejich hlavní životní prioritou, jiné jsou zaměřené primárně na práci. Třetí skupinu utváří ženy, které jsou adaptabilní - chtějí pracovat, ale nechtějí práci obětovat celý život, jejich prioritou je v určitém životním období práce a v jiném rodina. Rozdíly mezi jednotlivými skupinami jsou podle Hakim dány jejich osobními preferencemi, hodnotami a přístupem k životu. Tato heterogenita mezi ženskými preferencemi vytváří konfliktní zájmy mezi jednotlivými skupinami žen. Se ženskou diverzitou také výrazně souvisí problematika aplikování jakékoliv sociální politiky, protože jednotlivé typy žen reagují na jednotlivá sociální opatření velmi rozdílně.

V bohatých moderních západních společnostech roste podle C. Hakim význam osobních hodnot a vlastních preferencí pro volbu životního stylu. To neznamená, že by ekonomické a strukturální faktory náraz zmizely, ale rozhodně ztrácejí na významu. Staví se proti sociologické teorii, podle níž neexistují větší rozdíly mezi ženami a muži a tudíž pokud by neexistovala diskriminace na základě pohlaví, pracovní chování žen by se velmi blížilo pracovnímu chování mužů. Autorka se domnívá, že to, jak se lidé zařídí a pro jaký typ rodinného uspořádání se rozhodnou, je výsledkem jejich preferencí a svobodných voleb. Ženy dnes mají velké šance uspět na trhu práce a velkou autonomii v rozhodování a záleží jen na nich, jestli dají v životě přednost rodině nebo práci. Platí to přitom pro všechny sociální skupiny.

Teze C. Hakim jsou v současné sociologii mnoha autory a autorkami kritizovány. Hlavní kritikou vyřčenou proti teorii preferencí je poukaz na to, že tato teorie buď naprosto opomíjí, nebo výrazně zlehčuje strukturální omezení, v rámci nichž muži a ženy uskutečňují své volby. Rosemary Crompton [1998] například polemizuje s názorem, podle kterého je povaha jednotlivých vzorů ženské participace na trhu práce důsledkem jejich svobodného výběru a že heterogenita zaměstnaneckých statusů žen je dána heterogenitou jejich svobodné volby. Zahrneme-li však do hry strukturální faktory, je jasné, že tato teorie nemůže platit. Příčiny rozdílnosti mezi jednotlivými skupinami žen nelze tak jednoduše klasifikovat, protože zaměstnanostní struktura mužů a žen je spíše výsledkem spolupůsobení vlastních voleb na jedné straně a strukturálních omezení na straně druhé. Ženy a muži mohou naplňovat své volby, ale zároveň jsou i omezeni. Faktory, které ovlivňují chování žen na trhu práce byly analyzovány ve srovnávacím výzkumu (který kromě jiných prováděla i R. Crompton) zahrnujícím Velkou Británii, Norsko, Francii, Rusko a ČR. Na „makro“ úrovni byly identifikovány tyto faktory: míra rozvinutí a zaměření sociálního státu, odlišná společenská koncepce dělby práce v domácnosti a struktura zaměstnání. Na „mikro“ úrovni se ukázalo, že ženy aktivně konstruují svoje biografie v závislosti na tom, jak vnímají svoje šance a možnosti, které se dále liší mezi kulturami i historicky. Chování žen na trhu práce je odrazem toho, jak ženy aktivně vytváří své pracovní biografie v rámci svých možností a omezení. Ukázalo se, že biografie jednotlivých žen jsou komplexní a mění se v čase a nejsou závislé na žádném „typu ženy“, jak tvrdí Hakim. Některé ženy si vybraly kariéru, ve které kombinují rodinu a práci, některé ne, existuje však mnoho podnětů, které způsobují změnu v preferencích žen během života. Preference spoluvytvářejí volbu, ale nedeterminují ji.

Další autorkou, která se stejně jako C. Hakim zabývá vnitřní heterogenitou žen a jejich zájmů, je Harriet Bradley [1999]. Na rozdíl od C. Hakim ale tvrdí, že společné vlastnosti a zkušenosti žen jsou výraznější než rozdílnosti. Všechny ženy jsou totiž nuceny čelit stejným problémům na pracovištích - genderovým stereotypům a exkluzi. Preference se podle Bradley se neustále mění v závislosti na situaci a příležitosti. Femininní a maskulinní identity jsou proměnlivé,

ovlivněné globálními procesy genderových změn, třídní, etnickou a věkovou polarizací a různými dalšími aspekty genderových vztahů. Základní vnitřní diference v rámci skupiny žen a mužů pramení z třídních rozdílů: zkušenost vzdělaných manažerek, které mají největší prospěch z feminizace trhu práce a zároveň mají více prostředků, aby si mohly ulehčit svou konfliktní pozici, je zásadním způsobem odlišná od zkušenosti málo kvalifikovaných dělnic. Stejně tak to platí i o mužích: zatímco muži - manažeři si mohou bránit své pozice před ženami tím, že udávají pravidla hry, feminizací práce nejvíce trpí málo kvalifikovaní dělníci. Tyto vnitřní rozdíly mezi ženami a muži se přitom budou patrně ještě zvětšovat, jak postavení na trhu práce bude hrát stále důležitější roli.

Bradley vyčítá teorii preferencí C. Hakim, že ignoruje asymetrii v přetrvávajících mocenských vztazích mezi pohlavími. Ženy se podle autorky nemohou jednoduše rozhodovat podle svých vlastních preferencí, protože jsou limitovány mnoha faktory. Přesto všechno se však mocenské vztahy mezi pohlavími stávají výrazně svobodnější a proměňují se.

Problematikou heterogenity přístupů a zkušeností mezi různými skupinami žen a mužů v souvislosti se zaváděním „family-friendly policies“ a opatřeními sociální politiky se zabývají i jiné autorky než H. Bradley. Zatímco C. Hakim definuje vnitřní heterogenitu skrze osobní preference, Bradley a Hochschild k nim přistupují skrze profesní respektive třídní rozdíly. Tyto odlišné skupiny mají různé potřeby, a proto mohou reagovat různě na různé typy „family-friendly policies“ nebo opatření sociální politiky. A. R. Hochschild ve svém výzkumu zjistila, že pracovníci s rodinou využívají „family-friendly“ opatření jen velice zřídka. Zamýšlí se tedy, čím je to způsobeno. Příčin je možno vyjmenovat hned několik. Tou první byl fakt, že zatímco firma proklamovala určitá opatření, firemní kultura zaměřená na výkon, měřený počtem odpracovaných hodin, jejich využívání značně znesnadňovala. (Např. dotázané dělnice si ztěžovaly, že „family-friendly“ opatření vlastně ani nemohou využít, ať už z obavy o ztrátu zaměstnání, nebo kvůli nezbytnosti příjmu. Stěžovaly si, že tato opatření se jim bohužel netýkají, protože jsou směřována jen na vyšší zaměstnanecké vrstvy. Pracovníci vyšších pozic se pak oproti tomu obávali využít opatření nabízených firmou kvůli obavě z obvinění, že nejsou dostatečně loajální k firmě a ambiciózní.) Důležitou roli však v přístupu k prorodinným sociálním politikám ale hraje také otázka společenských hodnot. Čím více totiž lidé pracují ve veřejném sektoru a čím více je tato práce společensky hodnocena, tím více je devalvována společenská hodnota soukromého života.

2.2. Pracovní trh, muži a maskulinita

Placená práce byla v historii řízena, organizována a z větší části vykonávána muži – a proto má zásadní vliv na definice a performance maskulinity, a maskulinita má zpětně obrovský vliv na strukturu a dynamiku pracovní sféry. Přes všechny změny, ke kterým došlo v ekonomice a na pracovním trhu 20. století, placená práce je stále úzce spjata s hodnotami vycházejícími z dominantního diskursu mužství. Maskulinní hodnoty pronikají organizačními kulturami a staví ženy a femininitu do pozice „jinakosti“. Maskulinní charakteristiky (jako například agresivita, nezávislost, absence emocí, objektivita, dominance, dobrodružnost, rozhodnost, sebedůvěra, ambice atd.) jsou stále vyžadovány a vysoce hodnoceny např. v obchodních organizacích, politice, armádě či sportu a to přesto, že organizace volají po využití tzv. ženských (tj. sociálně spojovaných se ženskostí) charakteristik důvěry, týmové práce a kooperace, které by se měly včlenit do prostředí, kde jsou zároveň vyžadovány „maskulinní“ hodnoty instrumentality, soupeřivosti a individualismu [Whitehead 2002: 113-145].

Britští sociologové Jeff Hearn a David Collinson [1995] poukazují na to, že muži jsou více než ženy citliví ke kariérnímu postupu, jelikož ten odpovídá rozšířenému pojetí muže-živitele. To vede k silnému antagonismu ve vztahu se spolupracovníky, k podezřívání a soupeření s ostatními muži. Tato pracovní konkurence a rivalita mezi muži se ještě zhoršila v 90. letech, kdy v rámci odlehčení bylo zrušeno mnoho pozic středního managementu. V současné době jsou střední manažeři silně kontrolováni a oproti dřívějšímu mají menší výhody a nejisté pracovní smlouvy, což jen dále zvyšuje soupeřivost. Tento vývoj na pracovním trhu má zásadní dopady i na domácí sféru. Stále silnější tlaky na výkonnost a prodlužování pracovní doby vede k tomu, že pracovní úspěch pro muže vylučuje plnění domácích odpovědností. To se týká zejména mužů na středních a vyšších manažerských pozicích. Veškerá péče o rodinu pak spočívá na manželce a to vede k obrovskému stresu pro oba partnery.

Caroline Hatcher, která se zabývá problematikou genderu v organizacích, ukazuje, že zatímco dříve management zosobňoval hodnoty tradičně asociované s maskulinitou, dnes se připisuje nový význam emocím, které začínají mít navrch nad logickým a racionálním chováním. Racionalita přestává být valorizována, zdůrazňuje se osobní a intuitivní zkušenost, což bylo tradičně spojováno s femininitou. Tyto nové genderované argumenty jsou ale využívány autoritami, jejichž hlavním zájmem není zlepšení úděl žen. Instrumentalizace emocí je novou technikou (ve foucaultovském smyslu), jak řídit manažery, tedy vyžadovat po nich, aby se řídili sami. Má za úkol jim pomoci zvládat konflikt mezi omezenými zdroji a zvyšujícími se požadavky na delší pracovní dobu a vyšší produktivitu. Pracovníci se stávají snáze ovladatelní a snadněji tyto požadavky akceptují, když jsou ve hře city a „vášeň“ pro práci a pro samotnou organizaci [Hatcher 2003: 391-412].

Tyto změny vedou k formulaci předpokladu, že pracovní a soukromý život se dostává jak pro muže, tak i pro ženy do stále většího vzájemného konfliktu. Jedním z prostředků, jak tento konflikt zmírňovat, jsou různá prorodinná opatření a sociální politika státu a zaměstnavatelů. Tím, jakým způsobem k těmto prostředkům přistupují muži, se zabýval americký autor J. Pleck [1993]. Muži využívají prorodinná opatření jen v mizivé míře. Pleck se ale domnívá, že by je mohli využívat mnohem více, než se nyní předpokládá. Při empirických výzkumech se objevuje skupina mužů, která udává, že pociťuje napětí při kombinování práce a rodiny. Muži sice zanedbávají práci kvůli péči o děti méně často než ženy, zakoušejí ale při tom větší hladinu stresu.

Při zkoumání dopadů zavedení prorodinných opatření se ukazuje, že muži podobně jako ženy využívají flexibilní pracovní dobu, např. možnost začít pracovat dřív, aby mohli skončit dřív a získali tak více času s rodinou; v práci to ale často zdůvodňují něčím jiným než rodinnými povinnostmi. Muži zřídka využívají možnost rodičovské dovolené, což je dáno ve značné míře také přístupem firmy, neakceptujícím tuto možnost. Muži na rodičovské dovolené jsou terčem kritik kolegů a je zpochybňována jejich maskulinita. Na druhou stranu muži často používají „neformální rodičovskou dovolenou“ – berou si pracovní volno na nějakou dobu v době po narození potomka. Z toho vyplývá, že muži se angažují ve sladování práce a rodiny více, než se myslelo; jejich strategie jsou ale většinou neviditelné - buďto vůbec nejsou zaznamenané, nebo muži udávají jiné důvody. Muži přistupují k harmonizaci práce a rodiny tak, aby nedošlo ke snížení jejich výdělku a tak nebyla ohrožena jejich identita živitele, a zároveň tak, aby nebyli vnímáni jako zanedbávající svou práci a nedostatečně maskulinní [Pleck 1993: 217-237].

Pracovní aktivita nabývá v současné individualizované společnosti velkého významu, jak pro muže, tak pro ženy. Stává se oblastí klíčovou pro konstrukci a potvrzování osobní identity jedince, cílem i prostředkem sledování osobních zájmů a zároveň zdrojem obživy zajišťujícím

autonomii a nezávislost. Na sféru pracovního trhu je třeba pohlížet nejen optikou rozdílů mezi muži a ženami, ale také mezi jednotlivými skupinami a sociálními úrovněmi, do kterých konkrétní muži a ženy patří. Pro další výzkum se nabízejí mimo jiné tyto otázky: Jaké jsou nové trendy pracovního trhu a jak se prolínají se soukromým životem individuí? Ve kterých oblastech dochází ke zhoršování a ve kterých ke zlepšování podmínek harmonizace práce a rodiny či soukromého života? Jak se tyto podmínky liší pro muže a ženy a pro různé sociální a profesní skupiny? Jak působí prorodinná opatření a sociální politiky? Nakolik jsou muži a ženy ve svých volbách ovlivněni strukturálními faktory a jakou roli hrají jejich osobní preference?

Pro objasnění některých těchto otázek je nutné zmapovat kontext souvislostí pracovního trhu a soukromého, rodinného a partnerského života v České republice.

3. Demografický vývoj v ČR: odraz rostoucí individualizace české společnosti nebo důsledek ekonomické transformace?

Česká republika prošla za posledních 15 let v souvislosti se svou transformací v demokracii západního typu mnoha zásadními proměnami své demografické struktury, které znepokojily mnoho (sociálních) politiků, sociologů a demografů. Rapidní úbytek narozených dětí se spolu se stále zvyšujícím se podílem starých lidí v populaci stává asi největším celoevropským problémem pro udržení celého sociálního systému. Více, než kdy předtím, se tedy v posledních letech objevuje potřeba nastalou situaci teoreticky uchopit, vysvětlit a tematizovat. Na poli hodnocení průběhu a příčin demografických změn v ČR panuje diskuse mezi stoupenci dvou protichůdných táborů: zatímco jedni vidí demografické změny v ČR jako přirozený důsledek proměny hodnot a růstu individualizace společnosti, druzí vidí jako hlavní příčinu těchto změn zejména negativní socioekonomické dopady transformace.

Předlistopadový model relativně homogenního demografického chování (který bychom mohli charakterizovat nízkým věkem partnerů v době prvního sňatku a porodu prvního dítěte, porodností zajišťující prostou míru reprodukce, růstem předmanželských koncepcí, vysokou potratovostí a rozvodovostí, převažujícím dvoudětným modelem rodiny a malým podílem mimomanželských dětí) byl nahrazen daleko pluralizovanějšími formami demografického chování, v rámci něhož můžeme vystopovat určité základní trendy: strmý pokles porodnosti pod prostou míru reprodukce, snížení sňatečnosti a odkládání těchto událostí do vyššího věku, snížení potratovosti, zlepšení úmrtnosti a mimo jiné i nárůst podílu nesezdaných soužití a mimomanželských dětí, vysoká míra rozvodovosti a růst celkové plurality rodinného uspořádání. Jak však bylo nastíněno výše, zůstává otázkou, nakolik je tento vývoj skutečně přirozený.

Podle první skupiny demografů a sociologů (např. Rabušic, Pavlík) jde o **přirozený vývoj**, protože je přímo podmíněn změnami hodnot a životních stylů, zvýšením možností profesního uplatnění a studia, cestování, individualizace a sekularizace společnosti, přičemž ekonomické podmínky jsou odsunuty do pozadí. V tomto směru poukazují autoři především na podobnost demografického chování v ČR a na západě. [Tuček, Kuchařová 1999:3-5] Slovy voluntaristické teorie preferencí americké ekonomky C. Hakim lidé jednoduše svobodně volí, co se stane stěžejním sférou zájmu jejich života, jestli to bude rodina a děti, nebo něco jiného [Hakim 2000], což se pak samozřejmě nutně promítá do jejich demografického chování.

Podle druhé skupiny (např. Rychtaříková) jde o **nepřirozený vývoj**, protože poukazuje zejména na nepodobnosti mezi vývojem v ČR a na západě, pokud jde o neobvykle rychlý pokles porodnosti a sňatečnosti. Za hlavní příčiny těchto změn označuje Rychtaříková zejména růst životních nákladů, nákladů na děti a jejich vzdělání, finanční nedostupnost bydlení a malou podporu rodin ze strany státu. Poukazuje na to, že v bohatých společnostech je daleko příznivější propopulační klima než u nás. Řešení situace spatřuje v aktivním zásahu vládní politiky v oblasti sociální, bytové aj. [Tuček, Kuchařová 1999:4-5]

Pravda však bude ležet s největší pravděpodobností někde mezi těmito polarizovanými názory. Např. Kučera se snaží o syntézu obou přístupů a tvrdí, že o reprodukčním chování sice nerozhoduje jen racionální kalkul, ale na druhé straně vůle mladých lidí k manželství a rodičovství zjišťovaná v mnoha výzkumech na toto téma v 90. letech neklesá tolik, jako porodnost. Problémy tedy spatřuje na poli bytové politiky a snížené úrovně příjmů mladých rodin s malými dětmi. [Tuček, Kuchařová 1999:6] Také další výzkumy v ČR [Tuček 1998:25]

ukazují, že porodnost sice závisí na ekonomických faktorech, ale zároveň i na duchovních a společenských hodnotách. Ačkoliv se tedy individua mohou na první pohled svobodně rozhodnout zda a kdy založí rodinu, musí být předtím splněno několik „imperativů“ jako např. zajištěné společné bydlení, jistá úroveň příjmů a jistota zaměstnání. Ale i naopak - to, že mají partneři vyřešeno společné bydlení, vysoké příjmy a jistotu v zaměstnání, nutně neznamená, že spolu založí rodinu. Výsledné založení rodiny je pak možno chápat jako určitou souhru mezi prorodinnou hodnotovou orientací partnerů a jejich vnějšími ekonomickými podmínkami.

Nejen obecné ekonomické podmínky, ale také veřejné mínění a obecné hodnoty však podle některých autorů nejsou v současné době zakládání rodin příliš nakloněny. Podle [Tuček, Kuchařová 1999:54] dominuje v současnosti důraz na úspěch, jeho prezentaci a spotřebu, což vytváří u mladé generace podmínky pro vznik odlišného životního stylu, než měli jejich rodiče. Požadavky rodiny se dostávají do přímého konfliktu s těmito nastupujícími „ideály“ a založit rodinu se považuje za ekonomicky (a časově) nevýhodné životní břemeno. Je však nutno dodat, že budoucnost existence rodiny není třeba vidět tak černě, jak by se na první pohled zdálo. Z výzkumu Mladá generace 1997 vyplynulo, že tento názor rozhodně nesdílí celá mladá generace, ale pouze její část. Jsou to většinou lidé výrazně orientovaní na spotřebu a kariéru, tzv. „vítězi transformace“. [Tuček, Kuchařová 1999:71] Pro velkou část mladých lidí však hodnota rodinného života zůstává stále velmi důležitá.

3.1. Změny v přístupu k manželství a rodičovství

Rapidní snižování porodnosti a sňatečnosti po roce 89 bylo velmi úzce spojeno s rozvojem možností vlastní seberealizace mj. na nově vytvořeném trhu práce, kde se ovšem pomalu začínal objevovat do té doby neznámý fenomén nezaměstnanosti a nejistoty v práci. (Snižování porodnosti přitom v ČR není novým fenoménem a začalo se objevovat už v 60. letech 20. století) V nové situaci, kdy nabídka práce převyšuje poptávku po práci, jsou muži a ženy nuceni soutěžit o pracovní místa. V této soutěži se pak rodina a děti stávají jistým břemenem, které zejména ženu v této soutěži diskriminuje. Proto bývají manželství a rodičovství odsouvány do pozdějšího věku, do doby, kdy budou vyřešeny problémy s bydlením a zaměstnáním. Tím se ovšem zvyšuje i riziko, že porody prve plánovaných dětí zůstanou nerealizovány. Mladí lidé dávají v současnosti přednost získání dobrého placeného místa, jako určitého předpokladu pro manželství a rodičovství a přijímají odpovědnost za vlastní osud [Kučera ve Fialová et al. 2000: 51]

Zdá se, jakoby manželství ztrácelo pro mladé lidi svou atraktivitu. Manželství už totiž zdaleka není jediným způsobem osamostatnění mladého člověka, nýbrž je mladými lidmi považováno zejména za místo reprodukce a výchovy dětí. [Tuček, Kuchařová 1999:12] Současné trendy také svědčí o tom, že při vstupu do manželství bývají současní mladí lidé poměrně opatrní – podle průzkumu „Mladá generace 1997“ chce přímo do manželství vstoupit jen asi 1/5 mladých lidí, 2/3 chtějí žít nejprve na zkoušku společně a pak se případně vzít. Dále pak pouze asi 1/10 počítá s trvalým nesezdaným soužitím a jen minimum lidí chce zůstat trvale bez partnera. [Kučera ve Fialová et al. 2000:46] Snižování sňatečnosti také nahrává fakt, že pro ženy, v souvislosti s jejich rostoucí ekonomickou soběstačností, už není manželství tolik výhodné. Nicméně, výzkumy mladých lidí ukazují, že rodina a manželství stojí na jejich žebříčku preferencí stále poměrně vysoko [Kučera ve Fialová et al. 2000:47].

Se snižující se sňatečností také souvisí porodnost klesající pod prostou míru reprodukce. ČR je totiž stále trochu konzervativnější, než západní země, v tom smyslu, že téměř 80% všech dětí se rodí do manželství a nesezdané soužití je spíše, než celoživotní životní formou, pouze

jakýmsi „předmanželským testem partnerského soužití“. Přesto se však podíl dětí narozených mimo manželství po roce 1989 stále zvyšuje. Zároveň také roste i podíl žen (většinou vysoce kvalifikovaných), které odmítají mateřství (podle [Čermáková et al. 2000:85] se tento podíl pohybuje kolem 20 % bezdětných žen mezi 20-40 lety).

Můžeme tedy shrnout, že mladí lidé vstupují do manželství a rodičovství velmi opatrně a většina z nich preferuje nejprve společný život na zkoušku. K rodičovství pak mladí lidé přistupují zodpovědně. Narození dítěte bývá velmi pečlivě plánováno a podmíněno dosažením alespoň minimálních životních standardů, jako společného bydlení a vybudování si slušné pozice v práci. Zároveň je však třeba dodat, že manželství a rodičovství stále zastávají vysoké pozice na žebříčku životních preferencí současných mladých lidí, přestože se zároveň objevuje poměrně vysoké procento žen, které plánují zůstat celoživotně bezdětné.

3.2. Proměny trhu práce po listopadu 1989

Mnoho autorů se shoduje v tom, že trh práce nabývá na stále větší společenské důležitosti, stává se klíčovým prostředkem k utváření vlastní identity a zásadním způsobem také formuje a ovlivňuje utváření životních stylů a strategií. Můžeme tedy předpokládat, že proměny trhu práce, které nastaly po roce 1989, se zásadním způsobem odrazily v rodinném chování nastupující generace, v jejích hodnotách, preferencích a způsobu uspořádání rolí v rodině. O možném vlivu trhu práce na rodinu však v rámci ekonomických reforem v 90. letech nebylo vůbec uvažováno. [Čermáková 2002:6]

Polistopadový vývoj na českém trhu práce měl svá určitá specifika: nízká míra nezaměstnanost v prvních polovině devadesátých let byla sice vykoupena všeobecně nízkou úrovní mezd, ale díky určité státní regulaci nebyl přechod ke kapitalistickému hospodářství ve srovnání s ostatními postkomunistickými zeměmi střední a východní Evropy v ČR tolik dramatický. [Keune 2003:798] Přesto však postupně docházelo ke stále vyššímu propouštění, které ohrožovalo různou mírou různé skupiny ve společnosti. Z hlediska věku se propouštění týkalo především starých a mladých lidí, z hlediska pohlaví pak byly nezaměstnaností ohroženy více ženy, než muži. Co se týče rozložení nezaměstnanosti podle odvětví, nejdramatičtější nárůst byl v oblasti zemědělství a průmyslu, oproti tomu rapidně vzrůstal počet nově vytvořených pracovních pozic ve službách. [Keune 2003:799] Placené zaměstnání přestalo být pro lidi samozřejmostí a permanentní soutěž na trhu práce vedla k nutnosti vytváření nových životních způsobů adaptujících se na nově vzniklou situaci. Zároveň se také začaly prohlubovat příjmové rozdíly mezi lidmi, i když zpočátku ne tak dramaticky. V odměňování začal být princip odměňování založený na věku, pohlaví, politické příslušnosti a příslušnosti k uměle privilegovaným profesím pomalu nahrazován principem meritokratičnosti (tj. vzdělání a vykonávaná profese začaly mít zásadní vliv na výši příjmu). [Matějů, Večerník 1998]

Jak již bylo nescísněkrát popsáno v mnoha statích týkajících se specifík ženské a mužské zaměstnanosti v ČR [např. Čermáková 1997], český trh práce stále preferuje spíše mužský model pracovní kariéry nepřerušené rodinnými událostmi. Ženy v důsledku toho bývají pod vlivem přetrvávajících genderových stereotypů hodnoceny zaměstnavateli jako méněcenná a riziková skupina. Jsou soustředěny v hůře placených profesích s menší sociální prestiží, mají v průměru o 25 % nižší platy a na vedoucích postech nebo mezi politickými elitami je jich stále minimum. Podle [Čermáková 2000:108] hraje proti ženám i fakt, že ve sféře práce funguje výrazná mužská solidarita. Zejména muži jsou pak ti, kteří na pracovištích utváří pravidla hry, protože zpravidla zastávají střední a vyšší manažerské posty. Za těchto předpokladů lze tedy jen těžko souhlasit s teorií anglické neoklasické ekonomky C. Hakim,

kteřá za důvod odlišné struktury mužské a ženské zaměstnanosti označuje individuální svobodné volby jednotlivců. [Hakim 2000]. Je třeba si však také uvědomit, že nejen ženy, ale i muži jsou pod tlakem trhu práce, který má tendenci udržovat rodinný model - muž jako hlavní živitel, žena jako živitel podřadnější. Z výzkumu „Mladá generace 1997“ vyplynulo, že tento model rodinného uspořádání sice stále dominuje, ale že je to spíše důsledkem finanční nutnosti, než hodnot, které mladá generace vyznává. [Hamplová ve Fialová et al. 2000:74] V tomto směru je tedy nutné přiklonit se k názoru R. Crompton, podle které ženy a muži aktivně konstruují svoje biografie v závislosti na vnějších strukturních omezeních. [Crompton 1998]

V souvislosti s proměnami trhu práce je také třeba zmínit existenci určitých forem pracovní flexibility, které umožňují lepší skloubení práce a rodiny. Je však třeba rozlišovat mezi „dobrymi“ a „špatnými“ formami pracovní flexibility. „Špatné“ formy flexibility jsou spojeny s nízkou autonomií v práci, nízkým příjmem a vzděláním, zatímco ty „dobré“ souvisí s vyšší spokojeností v práci, vyššími příjmy a možnostmi vyjednání pracovní doby. Jak ale vyplynulo z výzkumu Households, Work and Flexibility [2000-2003] zabývajícího se srovnáním situace v 8 západních i postkomunistických zemí včetně ČR, v postkomunistických zemích stále převažují formy „špatné“ pracovní flexibility nad formami „dobrymi“. Státy střední a východní Evropy tak ještě nedovedly využít možnosti pracovní flexibility pro pozitivní reformy trhu práce. [Wallace 2003:792] Jak se tedy ukázalo, formy pracovní flexibility nejsou v ČR ještě tolik rozšířeny a bývají nabízeny zejména ženám na pozicích s nižší odpovědností, přičemž paradoxně nebývají nabízeny ženám zastávajícím náročnější a zodpovědnější pracovní pozice.

3.3. Proměny hodnot a preferencí ve vztahu k rodině a pracovní sféře

Na téma proměny hodnot a představ lidí ve vztahu k rodině bylo v 90. letech v ČR provedeno velké množství výběrových šetření. Namátkou zmiňme např. pravidelně se opakující mezinárodní výzkum ISSP, který obsahuje baterie otázek týkající se názorů na manželství, rodičovství a dělbu rolí mezi muži a ženami, dále pak výzkumy Sociologického ústavu AV ČR „Rodina 94“, „Rodina 96“ a „Rodinné a reprodukční chování“ [1997] a výzkum Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí „Formy rodinného života mladé generace“ (provedený v letech 1996 až 1997, vztahující se na populaci ve věku 18-30 let).

Co se týče obecných hodnot a názorů české populace vztahujících se k rodině a partnerskému soužití, podle [Tuček, Kuchařová 1999:36] „dosud přetrvává v ČR východoevropský model rodinného života (...) vycházející ze souhlasu veřejného mínění s vysokou emancipací žen na trhu práce a z preference manželského svazku před jinými formami soužití ze souhlasu s rozvodem.“ Názory české populace jsou celkově konzervativnější než na západě. Většina české populace stále podporuje tradiční dělbu práce mezi mužem a ženou a preferuje manželství před nesezdaným soužitím. [tamtéž:40]

Vysoká důležitost, kterou současní mladí lidé přikládají rodinným hodnotám, se odráží i v kritériích, podle nichž si vybírají partnera. Podle [Vymětalová ve Fialová et al. 2000:104] považují mladí lidé za jedny z nejdůležitějších vlastností u svého protějšku „dobrý vztah k dětem“, „zodpovědnost a poctivost“, „smysl pro rodinný život“ a „toleranci“.

Muži a ženy se ve svých názorech na rodinu v určitých aspektech statisticky významně rozcházejí. Ženy se spíše přiklánějí k mravnímu pohledu na manželství, muži jsou oproti tomu tolerantnější k nesezdanému soužití a častěji spatřují v manželství a rodičovstvím omezení vlastní osoby, ženy jsou pak tolerantnější k neúplným rodinám. Významné rozdíly se objevily mezi mladou, střední a starší generací. Mladá generace se přiklání k tradičním hodnotám (tzn.

odmítání manželské nevěry, uznání posvátnosti manželského svazku, obětování se rodičů pro děti,...), stejně jako generace nad 50let, na rozdíl od střední generace, což podle autorů může vycházet zejména z možné idealizace manželství u mladé generace. Mladá a starší generace se však velmi výrazně liší ve svém přístupu k nesezdané soužití a patriarchálnímu rodinnému modelu. Platí, že čím je respondent mladší, tím tolerantnější je k nesezdaným soužitím a tím spíše odmítá patriarchální model rodiny. Autoři [Tuček, Křížková v Tuček 1998:69] však upozorňují na vysokou rozkolísanost a inkoherenci názorů respondentů, kterou vysvětlují stále probíhající transformací a krystalizací názorů české populace.

Vedle rodinných hodnot má pro současnou mladou generaci velký význam i úspěch v profesionální sféře života. Podle [Kučera ve Fialová et al. 2000:46-47] považují ¾ mladých lidí ve svém životě za velmi důležité „získat zajímavou a užitečnou práci“. „Žít pro rodinu“ je životní prioritou spíše pro ženy s nízkým vzděláním, vysokoškolačky měly oproti tomu podobné životní preference jako muži. Pro muže je v životě dále důležité „mít hodně peněz“, „mít čas na vlastní koníčky“, „dosáhnout uznání“, zatímco ženy preferují „klidný život bez rizik“. První tři stupně na žebříčku životních preferencí se přitom mezi muži a ženami lišily jen minimálně. (muži: 1. zájmy a koníčky 2. dobré postavení v zaměstnání 3. sňatek a mít děti; ženy: 1. dobré postavení v zaměstnání 2. zájmy a koníčky 3. sňatek a mít děti.)

Výše zmiňované výzkumy také dále zjišťovaly způsob rozložení domácích prací a případný konflikt rolí mezi rodinou a domácností. Podle [Tuček, Křížková v Tuček 1998:82] ženy v průměru věnují domácím pracím 2,5krát více času než muži. V průměru jimi ženy tráví 3,5 h denně (přičemž vykonávání těchto prací bývá často přesunuto na víkend). Domácích prací nejsou přitom ušetřeny ani podnikatelky a vysoce kvalifikované ženy na vyšších pracovních postech, také u dvoukariérových manželství zastává většinu těchto prací právě žena. Rodin s rovnoměrným rozložením domácích prací je velmi málo, přičemž v tomto směru nebyla pozorována žádná socioprofesionální determinace. Míra subjektivně pocíťovaného konfliktu je přitom překvapivě nízká a týká se pouze žen a to zejména vysokoškolaček [tamtéž:85]. V našem prostředí plném stereotypů o špatné matce (pokud žena pracuje příliš), a stereotypů o vyšší hodnotě a náročnosti mužské práce však zůstává přechod k spravedlivějšímu rozdělení domácích prací stále poměrně složitý.

Závěr: Náměty pro výzkum

Na základě výše uvedených teoretických a empirických poznatků je zřejmé, že v české společnosti, podobně jako v dalších zemích, došlo a dochází k mnoha změnám, dotýkajícím se pracovního a soukromého života jednotlivců. Tyto změny si zaslouží hlubší poznání, které může být klíčové při formulaci řešení nově vznikajících problémů souvisejících s desintegrací společnosti. Cílem dalšího výzkumu v rámci projektu „Souvislosti proměn pracovního trhu a soukromého, rodinného a partnerského života“, řešeného oddělením Gender a sociologie SOU AV ČR a podpořeného národním programem výzkumu „Moderní společnost a její proměny“ je identifikovat na základě teorií a již existujících i nově získaných empirických dat hlavní proměny pracovního trhu a studovat jejich souvislosti a dopady na soukromý život populace ČR. Výzkumný projekt se zaměří konkrétně na identifikaci a analýzu souvislostí proměn partnerského a rodinného soužití, výchovy, pluralizace životních strategií a životních stylů, pluralizace a individualizace hodnotových postojů a nové kulturní modely. Bude analyzovat vztahy mezi pracovní a domácí sférou a jejich vzájemné ovlivňování a prolínání v české společnosti. Soustředí se v první řadě na souvislosti pracovního trhu s proměnami partnerského a rodinného života, jelikož ty odrážejí a zároveň dále determinují celou strukturu a dynamiku soukromého života individuů. Projekt bude zkoumat způsoby, jakými aktéři tyto nové situace vnímají a interpretují, jaké volí strategie soukromého života a jak vysvětlují tyto volby, jakým způsobem ve změněném prostředí konstruují svou pracovní, profesní a soukromou identitu. Cílem je zejména porozumět způsobům, jakými podmínky pracovního trhu ovlivňují soukromý život různých skupin v české společnosti, a odhalit tendence, které se v těchto různých skupinách a vrstvách projevují.

Pracovní hypotéza

Proměny pracovního trhu, odehrávající se v moderních individualizovaných společnostech, zásadně souvisejí s oblastí soukromého, rodinného a partnerského života. Zkoumání omezené jen na pracovní oblast znamená přehlížení poloviny problematiky. Situace na pracovním trhu bezesporu významně ovlivňuje způsoby, jakými si individua organizují svůj soukromý život, ale lze očekávat, že i formy rodinného a partnerského života zpětně ovlivňují pracovní trh. Zároveň předpokládáme, že proměny pracovního trhu se dotýkají různou měrou různých segmentů populace, a navíc že stejné jevy mohou mít rozdílné dopady na různé skupiny podle genderu, věku, profese, vzdělání, lokality či sociálního postavení jejich členů.

Projekt proto bude analyzovat, jakým způsobem takové faktory, jako je délka pracovní doby, flexibilita práce, prostorová mobilita, pracovní nejistota, prolínání práce a domova a další, souvisejí a vzájemně se ovlivňují s následujícími otázkami a tématy:

- rozhodnutí vstoupit do partnerského vztahu a do manželství
- volba partnera
- rozhodnutí mít či nemít děti, kolik a kdy
- dělba práce v domácnosti
- kombinace práce a rodiny
- rozdělení času mezi práci, rodinu/domácnost a volný čas
- volba životního stylu
- životní plány a perspektivy do budoucna
- životní spokojenost
- mechanismy budování a upevňování osobní identity

- hodnocení a dopady sociální politiky.

Očekávané výsledky

Předkládaný projekt je založen zároveň na kvantitativní i na kvalitativní výzkumné metodologii. Rozsáhlý kvantitativní empirický výzkum extenzivně zmapuje sociální realitu české společnosti, co se týče souvislostí pracovního trhu a forem soukromého, partnerského a rodinného života, přičemž v rámci třídění druhého a třetího stupně se zaměří na různé skupiny a segmenty české populace a jejich specifika z hlediska zkoumaných problémů. Série kvalitativních výzkumů posléze pronikne do oblastí, indikujících společenské tendence a proměny a zároveň do oblastí obtížně kvantitativně zkoumatelných. Kvalitativní výzkum umožní proniknout do hloubky dané problematiky a porozumět změnám, ke kterým v dané oblasti v české společnosti dochází. Bude zaměřen na skupiny, ve kterých se tyto změny projevují nejintenzivněji. Očekávaným výsledkem výzkumu je vysvětlení, jakými způsoby interagují změny pracovního trhu s organizací soukromého života české populace, jaké formy soukromého, rodinného a partnerského života existují a vznikají v jednotlivých segmentech populace a jaký vliv tyto formy mají na hodnocení perspektiv a životní spokojenosti lidí. Výsledky budou využitelné při formulování relevantních sociálních politik, týkajících se zaměstnanosti, populačního vývoje, genderové rovnosti a využití ženského potenciálu na trhu práce a při řešení dalších forem diskriminace.

Literatura:

- Ariès, P. 1973. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris, Seuil.
- Ariès, P. 1975. „L'enfant : la fin d'un règne“. *Autrement*, n° 3 : Finie, la famille ?
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Berger, P., Kellner, H. 1964. „Marriage and the social construction of reality.“ *Diogenes* 46.
- Bradley, H. 1999. *Gender & Power in the Work place – Analysing the Impact of Economic Change*. London: Macmillan Press LTD.
- Collinson, D. L., Hearn, J. 1995. „Men Managing Leadership? Men and Women of the Corporation Revisited.“ *International Review of Women and Leadership* 1 /2: 1-23.
- Crompton, R., Harris, F. 1998. „Explaining women's employment patterns: "orientations to work" revised.“ *British Journal of Sociology* 49:1: 118-140.
- Čermáková, M. 1997. „Postavení žen na trhu práce.“ *Sociologický časopis* 33:4:
- Čermáková, H., Hašková, H., Křížková, A., Linková, M., Maříková, H., Musilová, M. 2000. *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Praha: SoÚ AV ČR.
- Čermáková, H., Hašková, H., Linková, M., Maříková, H. 2002. *Podmínky harmonizace práce a rodiny v ČR.*, Praha: SoÚ AV ČR.
- Durkheim, E. 1975. „La famille conjugale“. *Textes III*. Paris, Minuit.
- Fialová, L., Hamplová, D., Kučera, M., Vymětalová, S. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: SLON.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy*. Stanford, University Press.
- Hakim, C. 2000. *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century - Preference Theory*. New York: Oxford University Press.
- Hatcher, C. 2003. „Refashioning a Passionate Manager: Gender at Work.“ *Gender, Work and Organisation* 10/4: 391-412.
- Hochschild, A. R. 1997. *The Time Bind – When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Owl Book.
- Kaufmann, J.-C. 1999. *La femme seule et le Prince charmant*. Paris : Nathan.
- Keune, M. 2003. „Capitalist Divergence and Labour Market Flexibility in the Czech Republic and Hungary.“ *Sociologický časopis* 39:6:
- Pleck, J. 1993. „Are Family-Supportive Employer Policies Relevant to Men?“ P. 217-237 in: Hood J. C. *Men, Work and Family*. London: Sage.
- Powell, G.N. (ed.), 1999. *Handbook of gender and work*. Thousand Oaks: Sage.
- Singly, F. de 1987. *Fortune et infortune de la femme mariée*. Paris, PUF.
- Singly, F. de 2000a. *Le soi, le couple et la famille*. Paris, Nathan.

- Singly, F. de 2000b. *Libres ensemble. L'individualisme dans la vie commune.* Paris, Nathan.
- Singly, F. de 2000c. „La place de l'enfant dans la famille contemporaine“. In : Pourtois J. P., Desnet H.. *Le parent éducateur.* Paris, PUF.
- Singly, F. de (ed.) 2001a. *Etre soi parmi les autres.* Paris: L'Harmattan.
- Singly, F. de, Chaland K. 2001b. „Quel modèle pour la vie à deux dans les sociétés modernes avancées?“ *Le lien familial, Comprendre 2:* 285-300.
- Singly, F. de 2003. *Les uns avec les autres.* Paris: Armand Colin.
- Šubrt, J. 1996. *Civilizační teorie Norberta Eliase.* Praha: Univerzita Karlova.
- Tuček, M. a kol. 1998. *Česká rodina v transformaci – stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace.* Praha: SoÚ AV ČR.
- Tuček, M., Kuchařová, V. 1999. *Sociálně ekonomické souvislosti rodinného chování mladé generace v České republice.* Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Večerník, J., Matějů, P. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989 – 1998.* Praha: Academia.
- Wallace, C. 2003. „Work Flexibility in Eight European Countries.“ *Sociologický časopis* 39:6:
- Whitehead, S. M. 2002. *Men and Masculinities.* Cambridge: Polity.